

Towarzyszenie w rodzinie osobom starszym

Accompanying the Elderly in the Family

JAN KOCHEL

Uniwersytet Opolski, Wydział Teologiczny, Polska

jkochel@uni.opole.pl

<https://orcid.org/0000-0002-0399-6056>

Abstract: The article presents a familiological approach to the problem of education and formation of the elderly. Various circles are interested in what constitutes positive aging, among them the family as the first and fundamental “school of social virtues” (cf. GE 3). Gerontology is the study of aging and old age, field that has been developing dynamically in recent years, proposing new educational models of (transcendent) culture pedagogy, e.g. “gerotranscendence” or “accompanying pedagogy”. It is worth confronting them with biblical sources and the teaching of the Church on contemporary aging processes. An important direction of senior education and accompanying the elderly in the family is correcting the negative image of old age and presenting it as an opportunity for intellectual, socio-cultural and spiritual development. Hence, the urgent need for pastoral care for the elderly in the family and parish community. The value of the chosen concept lies in a positive but also realistic approach to the involvement of seniors. After all, it is only in direct contact with elderly people in the family that all theoretical foundations of the pedagogy of the elderly give the opportunity to verify the proposed solutions on the basis of gerontological reflection.

Keywords: elderly people; family; gerotranscendence; pedagogy of accompaniment; pastoral care.

Abstrakt: W artykule zaprezentowano prorodzinne podejście do problemu edukacji i formacji osób starszych. Różne środowiska są zainteresowane tym, co składa się na pozytywne starzenie się, wśród nich jest również rodzina jako pierwsza i fundamentalna „szkoła cnót społecznych” (DWCH 3). Gerontologia jest nauką o starzeniu się i starości, która w ostatnich latach dynamicznie się rozwija, proponując nowe modele edukacyjne pedagogiki kultury (transcendentnej), np. „gerotranscendencji” czy „pedagogiki towarzy-

szenia”. Warto skonfrontować je ze źródłami biblijnymi i nauczaniem Kościoła na temat współczesnych procesów starzenia się. Istotnym kierunkiem wychowania senioralnego oraz towarzyszenia osobom starszym w rodzinie jest korygowanie negatywnego wyobrażenia o starości oraz ukazywanie jej jako szansy rozwoju intelektualnego, społeczno-kulturowego i duchowego. Stąd pilna potrzeba duszpasterstwa osób w podeszłym wieku we wspólnocie rodzinnej i parafialnej. Wartość wybranej koncepcji polega na pozytywnym, ale i realistycznym podejściu do zaangażowania seniorów. W końcu wszelkie teoretyczne podstawy pedagogii osób starszych mogą zostać rozwiązane i rozwiązania proponowane mogą zostać zweryfikowane na gruncie refleksji gerontologicznej dopiero w bezpośrednim kontakcie z osobami starszymi w rodzinie.

Słowa kluczowe: osoby starsze; rodzina; gerotranscendencja; pedagogika towarzyszenia; duszpasterstwo

Dzięki uwadze, którą w adhortacji o miłości w rodzinie papież Franciszek poświęcił terminowi „towarzystwienie” (Franciszek 2016, 187-193, 291-312), otrzymał on nową szansę. Jest mocno osadzony w tradycji biblijnej (Strong 2015, 29; Popowski 1995, 18) i pedagogice ignacjańskiej (Marek 2014; Dybowska 2014, 81-93). Piękny i bogaty znaczeniowo termin, wypaczony przez ideologię marksistowską, domaga się ponownego odkrycia, gdyż „Kościół musi bacznie i z troską *towarzyszyć* swoim dzieciom najslabszym, naznaczonym miłością zranioną i zagubioną, przywracając nadzieję i zaufanie, jak światło latarni morskiej czy też pochodnia wniesiona pośród ludzi, by oświecić tych, którzy stracili kurs, czy też są w samym środku burzy” (Franciszek 2016, 291). W tym kontekście pedagogikę towarzyszenia osobom starszym można rozumieć jako troskę o kształtowanie dojrzałości w sferze ludzkiej i duchowej oraz wpływanie na własny rozwój (autoformację), który trwa przez całe życie człowieka. W rodzinie „mogą być osoby potrzebujące pomocy, a przynajmniej towarzystwa oraz gestów sympatii, ale mogą też być wielkie cierpienia, gdzie trzeba pocieszenia” (Franciszek 2016, 187). Idea towarzyszenia wpisuje się w nurt pedagogiki transcendentnej, dostarczając nowych motywów uzasadniających taki, a nie inny sposób postępowania. Za główny cel prezentowanego artykułu obrano zatem próbę zwięzłej charakterystyki idei towarzyszenia osobom starszym w rodzinie. W pierwszej kolejności zostaną omówione biblijne źródła i założenia starości. Następnie zostaną przedstawione dwa modele edukacji osób starszych: koncepcja „gerotranscendencji” (L. Tornstam) i „pedagogiki towarzyszenia” (Z. Marek). Na koniec zostaną wskazane zasadnicze kierunki duszpasterstwa osób w podeszłym wieku we wspólnocie rodzinnej i parafialnej.

I. „Ten jest naprawdę sędziwy, kto żyje przykładnie” (Mdr 4,9)

Papież Franciszek, opisując aktualną sytuację rodziny, przywołuje tradycyjny szacunek dla osób starszych utrwalony w wielopokoleniowych rodzinach. Kontynuuje tym samym nauczanie Pisma Świętego i Kościoła na ten temat. Biblia przedstawia osoby starsze – starość (gr. *gerousia*) w sposób bardziej lub mniej metaforyczny (por. Koh 12,2-8) oraz egzystencjalny: „Starości nie ocenia się wiekiem i liczbą lat się jej nie mierzy. Siwizna, która budzi szacunek – to roztropność. Ten jest naprawdę sędziwy, kto żyje przykładnie” (Mdr 4,8-9 BŚP; por. Prz 16,31; Syr 25-4-6; zob. Romaniuk 1993; Harris 2008; Ostański 2007; 2013, 854-956, Tronina 2011, 231-239; Jan Paweł II 1999). Uznaje autorytet osób starszych: „Przed siwizną wstaniesz, będziesz szanował oblicze starca, w ten sposób okażesz bojaźń Bożą” (Kpł 19,32; por. 1 Tm 5,1n). Z drugiej strony wzywa, by same dbały o swój autorytet, aby nie sprzeniewierzyć się swej godności i urzędowi (por. Dn 13,52; Kol 3,9n; Hbr 8,13). Starsi pełnili bowiem funkcje sędziów, przywódców w walce i pośredników między ludem a jego przywódcami oraz między ludem a Bogiem (por. Joz 9,11; Sdz 11,5; Rt 4,9; 1 Sm 8,4; Ap 5,5-14).

Pismo Święte prezentuje galerię osób starszych, które godnie i szlachetnie przeżyły ten ostatni okres życia na ziemi, pozostawiając tym samym następcom dobry przykład postępowania i prawego życia (Kochel 2020). Biblia odsłania też pewne wzorce osobowe, które są przykładem osób starszych pozytywnie i twórczo przeżywających ten etap egzystencji (Jan Paweł II 1999, 6-7).

Pierwszy przykład to chociażby przeplatające się historie Jakuba i Józefa w Księdze Rodzaju, które mogą pomóc zrozumieć teologiczne znaczenie rozeznania powołania życiowego, umiejętności przebaczenia (pojednania) i przeglądu życia w procesie starzenia. Jakub, wnuk Abrahama, syn Izaaka (Rdz 25-50; Hbr 11,9), darzony był przez ojca większymi względami niż jego brat Ezaw (Rdz 9,13; Hbr 11,20), stał się dziedzicem obietnicy i ojcem dwunastu patriarchów (Rdz 28-35). Objawienie się Boga Jakubowi rozpoczęło w jego życiu głęboką przemianę (Rdz 28,16n; 32,31). Polegała na tym, że pozwolił się prowadzić Bogu i zaufał Jego opatrności (Giuntoli 2014; Lemański 2013, 93-101; Martini 2019). Znaczącym wydarzeniem w tym kontekście było spotkanie i pojednanie się z bratem (Rdz 33). To zakończyło jego tułaczę życie, gdy w Sukkot zbudował sobie dom (Rdz 33,17), a w Sychar wykopał studnię (J 4,5n). Tak „zamieszkał w kraju, w którym przebywał jego ojciec, czyli w Kanaanie” (Rdz 37,1). Jednak to od jego drugiego imienia – Izrael – wzięły swoją nazwę pokolenia, ziemia, królestwa i cały naród wybrany (Rdz 35,10). Wreszcie w jesieni życia Jakub dokonał przeglądu swojej drogi: pożegnał swojego sędziwego ojca (Rdz 35,27-29), doczekał się pojednania ca-

łej rodziny oraz zobowiązał Józefa, by pochował go w rodzinnym grobowcu (Rdz 47,30n; por. 23,19n; 49-50).

Z kolei Józef, zwany Egipskim, syn Izraela, to założyciel kolejnej dynastii („domu Józefa”; Rdz 41,39-41). Doświadczył wiele zła od swoich braci, którzy zazdrościli mu miłości ojca i sprzedali go do Egiptu: „Lecz Bóg go nie opuścił. Wybawił go ze wszystkich nieszczęść. Dał mu mądrość i sprawił, że faraon, władca Egiptu, był dla niego życzliwy i ustanowił go namiestnikiem nad całym Egiptem” – komentował Szczepan w *Dziejach Apostolskich* (Dz 7,9n; por. Rdz 37,11.28; 39,2.21; zob. Martini 2000). Mądrość Józefa doprowadziła do jedności w rodzinie i wypełnienia woli Jakuba. Ostatnie lata życia Józefa i jego odejście są przykładem wypełnienia się obietnic Bożych oraz „pomyślnego starzenia się”. Autor *Księgi Rodzaju* w podsumowaniu opisuje pomyślne zakończenie historii rodu: „Józef nadal mieszkał w Egipcie wraz z rodziną swojego ojca. Przeżył sto dziesięć lat i zobaczył jeszcze prawnuków Efraima” (Rdz 50,22n). Józef nakazał również zabrać swoje ciało do Kanaanu – do ziemi obietnic, co w przyszłości spełnili Izraelici (Wj 13,19; zob. Guyette 2018, 199-211).

Inny przykład towarzyszenia osobom starszym w rodzinie ujawnia historia relacji między mało znaną postacią Barzilleja i króla Dawida z *Drugiej Księgi Samuela*. Król Dawid był człowiekiem wybranym i wypełniającym wolę Bożą (zob. 1 Sm 13,14; Ps 89,21; Dz 13,22), któremu On sam przyobiecał potomstwo, które nigdy nie ma wygasnąć (por. 2 Sm 7,12-16; Ps 2,7-9; 89,4; 110,1,n; Iz 9,5n; 55,3; Łk 1,69; Dz 15,16n; 2 Tm 2,8). Doświadczał jednak również trudnych sytuacji rodzinnych. Chociażby jego własny syn Absalom wzniecił rewoltę przeciw ojcu (por. 2 Sm 13-19). W tej wyjątkowo trudnej sytuacji przyszedł królowi z pomocą i konkretnym wsparciem materialnym Barzillaj, Galaadyta z Rogelim (2 Sm 17,27n; zob. Tronina i Walewski 2009, 62). To osoba w podeszłym już wieku (80-letni starzec), pochodząca z Zajordanii. Ten oddany przyjaciel nie opuścił króla w momencie próby (por. 2 Sm 19,32-41; 1 Krl 2,7), co też pokazuje, że osoby starsze mogą wnieść pozytywny wkład w dobro wspólne, pomimo swoich ograniczeń. Trudne doświadczenia rodzinne są w przypadku Dawida szczególnie odczuwalne pod koniec życia. Jego rodzina, którą bardzo kochał, stała się ofiarą prestiżu królewskiego, zazdrości, pragnienia władzy, wskutek czego doszło do walk między braćmi. Dawidowi nie udało się zachować jedności w rodzinie. Była to największa tragedia dla jego gorącego i wspaniałomyślnego serca, a osiągnęła ona szczyt w chwili śmierci syna Absaloma. Dawid uczynił wszystko, aby z nim nie walczyć. Kiedy dowiedział się, że został zabity, zaczął płakać (2 Sm 19,1). „Ten krzyk króla jest jednym z punktów szczytowych całego Starego Testamentu, bo ukazuje, że serce jest ponad wszystkim. Ani chwala króla, ani polityka państwowa nie znaczą więcej niż miłość” – wyjaśnia kard. Martini (Martini 1998,

161). Osoby starsze w rodzinie potrzebują stabilności i troski, która zapewni im godne i pogodne starzenie się.

Warto przyjrzeć się jeszcze postaci Tobiasza (Tobita), ojca młodego Tobiasza, który jest obrazem mądrego ojca, zatroskanego o wychowanie moralne i religijne syna (Tb 4,3-21) oraz będących w potrzebie ubogich i rodaków (Tb 2,1-14). To przykład osoby w podeszłym wieku, która doświadczyła pięknej troski ze strony swojego dziecka (Witaszek 1995, 99-110; Tronina 1997, 319-334; Wojciechowski 2005; Kalckreth 2005; Kochel 2020, 74-75). Historia z Księgi Tobiasza to opowiadanie o rodzinie izraelskiej z pokolenia Neftalego, uprowadzonej do niewoli do Niniwy, stolicy imperium asyryjskiego, które daje wiele pouczających przykładów mądrego edukacyjnego towarzyszenia. Opis sylwetki duchowej Tobita (ojca), postępującego „drogami prawdy i dobrych uczynków”, przedstawiony we wstępie księgi, uwypukla istotne cechy człowieka bogobojnego (Tb 1,3). Całe opowiadanie jest swego rodzaju *vademecum*, zawierającym kryteria wzorowego życia dla każdej rodziny, która podobnie jak rodzina Tobiasza, musi stawić czoła różnorodnym problemom: smutnym i radosnym (Witaszek 1995, 107). Kiedy ojciec doświadcza tragedii utraty wzroku, młody Tobiasz wybiera się w daleką podróż, by zdobyć dla niego lekarstwo. W drodze towarzyszy mu anioł Rafał – boski lekarz, który otrzymuje tutaj przydomek „męża towarzyszącego” (Tb 11,6; 12,1)¹. Wartościami dominującymi w pedagogii rodzinnej według Księgi Tobiasza są solidarność (więź pokoleniowa), ciągłe odwoływanie się do przykazania, by czcić rodziców i najbliższych, pełnienie dzieł miłosierdzia² oraz opieka nad rodzicami aż do końca – to wszystko świadczy o autentycznej miłości rodzinnej. Biblia uczy szacunku do rodziców, co przejawia się również we współczuciu dla słabości starszych (Prz 23,22) oraz zaspokajaniu ich potrzeb. „Pamięć o tym, co ojciec i matka zrobili dla dzieci, powinna być bodźcem do odwzajemnienia się” (Syr 3,12-14; 7,27-28; zob. Papieska Komisja Biblijna 2020, 180). Tobiasz troszczył się jednak nie tylko o swoich rodziców, ale również opiekował się teściami „z szacunkiem w czasie ich starości” oraz „pochował ich w Ekbatanie w Medii” (Tb 14,13). Sprawiedliwe i wierne przykazaniom życie nagrodzone zostaje długowiecznością, zgodnie z obietnicą zawartą w dekalogu (por. Wj 20,12; Pwt 5,16; Ef 6,1-3).

¹ Radosna scena uzdrowienia ojca jest przeciwstawą bolesnej sceny pierwszego spotkania ślepego starca z aniołem (Tb 5,4-9). Termin „towarzyszyć – towarzyszyć w drodze” pojawia się tam kilkakrotnie. Wzmianka o „mężu towarzyszącym” to inkluzja całej sekwencji (11,5-12,1).

² Jednym z czynków miłosierdzia jest nakaz „umarłych pogrzebać”. Młody Tobiasz naśladuje w tym ojca, realizując jego ideał religijny „chodzenia drogami prawdy” (Tb 1,3), akcentując wymóg wierności Bożym nakazom (Tb 4,3-6). W życiu bohaterów księgi wierność ta przejawia się w uczynkach miłosierdzia, zwłaszcza w jałmużnie i grzebaniu zmarłych (Tb 1,17b-19; 14,8-12).

Biblijne przykłady potwierdzają wartość maksymy: „Ten jest naprawdę sędziwy, kto żyje przykładnie” (Mdr 4,9). Dojrzałość człowieka, wspieranego przez rodzinę, może zaowocować niezależnie od liczby przeżytych lat. Jej wartość wyznaczają sprawiedliwość, uczciwość i wierność woli Bożej. Długowieczność nie jest tu wartością bezwzględną (Poniży 2012, 199), przewyższając ją kwalifikacje moralne i duchowe.

2. Dwa modele pozytywnego starzenia się otwarte na transcendencję

Dzięki postępowi medycyny i lepszym ogólnym warunkom życia coraz więcej ludzi dożywa sędziwego wieku, znacznie więcej niż w poprzednich pokoleniach. „Liczba osób starszych znacznie się zwiększyła, ale nasze społeczeństwa nie przeorganizowały się w wystarczający sposób, by zrobić dla nich miejsce z właściwym szacunkiem, rzeczywiście uwzględniając ich słabość i godność. Dopóki jesteśmy młodzi, mamy tendencję do niemyślenia o starości, jakby to była choroba, od której trzeba trzymać się z dala; kiedy się starzejemy, zwłaszcza jeśli jesteśmy ubodzy, jeśli jesteśmy chorzy i samotni, odczuwamy skutki braków społeczeństwa nastawionego na skuteczność, które w konsekwencji ignoruje osoby starsze. Tymczasem osoby starsze są bogactwem, nie można ich ignorować” – zauważył papież Franciszek (Franciszek 2015a).

Różne środowiska są zainteresowane tym, co sprzyja pozytywnemu starzeniu się. Dialog między nimi można wzbogacić, dążąc do wzajemnego uznania norm oraz lepszej praktycznej znajomości modeli i metod nauk społecznych oraz pedagogicznych. W tym celu warto poszukiwać właściwych modeli starzenia się i edukacji osób starszych, np. sięgając do teorii gerotranscendencji Larsa Tornstama czy jezuickiej „pedagogii towarzyszenia”.

Pierwszy model prezentuje szwedzki badacz Lars Tornstam (†2016; zob. Tornstam, 2005; Brudek 2016, 9-25). Jego teoria „pozytywnego starzenia się” ukazuje nowy sposób rozumienia i interpretacji procesu starzenia się, który nie skupia się „na tym, czym starszy wiek jest faktycznie, ale na tym, jaki może on się stać” (Stauden 2011, 81). Tornstam odchodzi od pozytywistycznego modelu w kierunku ujęcia transcendentnego (duchowego) jesieni życia³.

W opinii szwedzkiego badacza ten rodzaj transcendencji osiąga się w wieku podeszłym i ma on korzystny wpływ na budowanie relacji międzyosobowych. W rezultacie rozwój zmierzający ku gerotranscendencji może obejmować następujące elementy:

³ Inspiracją jest tu nie tyle chrześcijaństwo, ile filozofia Wschodu – medytacja buddystyczna zen.

- rosnące poczucie kosmicznej jedności z duchem wszechświata;
- przedefiniowanie sposobu postrzegania czasu, przestrzeni i przedmiotów;
- przedefiniowanie sposobu postrzegania życia i śmierci oraz osłabienie lęku przed śmiercią;
- zwiększenie poczucia pokrewieństwa z przeszłymi i przyszłymi pokoleniami;
- spadek zainteresowania zbędnymi interakcjami społecznymi;
- spadek zainteresowania rzeczami materialnymi;
- mniejsze skupienie się na sobie;
- spędzanie większej ilości czasu na „medytacji” – wzrost refleksyjności (Tornstram 2005, 41).

Istotnym przejawem pozytywnego (refleksyjnego) podejścia do procesu starzenia się jest dostrzeżenie rzeczy wcześniej niedostrzeganych oraz zobaczenie dawnych wydarzeń i sytuacji w nowym świetle, co toruje drogę na przykład ku pojednaniu w rodzinie czy przebaczeniu doznanych niegdyś krzywd. Innym przejawem dynamiki gerotranscendencji jest ponowne odkrycie poczucia więzi z wcześniejszymi pokoleniami. Wyraża się ono wzrostem świadomości tego, że jest się ważną częścią – ogniwem – łańcucha pokoleń. Świadomość ta pozwala wypracować nowy sposób spojrzenia na przemijalność ludzkiego życia i konieczność śmierci, wolny od paralizującego lęku. Wygórowane dotychczas poczucie własnej wartości nabiera bardziej realistycznych kształtów. Następuje tym samym wyraźny spadek egocentryzmu. Egoizm ustępuje miejsca altruizmowi. Uwaga osoby skupiona dotychczas na własnych potrzebach jest stopniowo zastępowana troską o zaspokojenie potrzeb innych ludzi, w szczególności dzieci i wnucząt. Zmiany obserwowane w obszarze Ja dotyczą także obrazu własnego ciała. Jednostka rezygnuje z obsesyjnej troski o swoje ciało na rzecz pełnej jego akceptacji. Wreszcie zmiany dokonujące się w obszarze odnoszącym się do relacji społecznych ujawniają, że znacząco zanika zainteresowanie powierzchownymi relacjami towarzyskimi. Poszukiwanie licznych kontaktów, właściwe wcześniejszym okresom życia, ustępuje na rzecz podtrzymywania więzi z konkretną osobą (małżonkiem, przyjacielem) i troski o nią lub pozostania w domu i oddania się medytacji. Pojawia się tu także zwiększona potrzeba pozytywnej samotności wypełnionej tendencją do refleksyjności. Jednostka zaczyna ponadto dostrzegać i rozumieć różnicę zachodzącą pomiędzy własnym Ja a rolami, jakie odgrywa w życiu. Procesowi temu towarzyszy również wzrost umiejętności przekraczania niepotrzebnych konwencji, norm i zasad, które wcześniej ograniczały wolność wyrażania siebie. Pojawia się tendencja do pozbywania się rzeczy uznanych za zbędne i przekazywania ich dzieciom, wnukom lub innym ludziom. Zbyt- nia pewność siebie w określaniu tego, co słuszne lub niewłaściwe, dobre lub

złe, charakterystyczna dla okresu młodości czy wieku średniego, zostaje zastąpiona akceptacją niejednoznaczności. Przejawem tego jest między innymi niechęć do powierzchownego oddzielania dobra od zła czy powstrzymywanie się od wydawania pośpiesznych sądów (Brudek 2016, 13).

Proponowany model szwedzkiego badacza, choć niepozbawiony pewnych ograniczeń (por. Timoszyk-Tomczak 2017, 194-196), wychodzi naprzeciw chrześcijańskiej koncepcji kształtowania kultury prostego stylu życia. Zmiana perspektywy materialistycznej na holistyczną może być w większym stopniu uwarunkowana sytuacją życiową w starości niż faktycznie sugerowanym procesem transcendencji. Chrześcijańska koncepcja pozytywnego starzenia się wprowadza duchową perspektywę. „Konsumpcja nie zaspakaja wielorakich potrzeb człowieka – niezbędny jest wzrost świadomości, że «dobrze żyć» nie oznacza «więcej, szybciej mieć» (zob. Polski Synod Plenarny 2001, 79). Taki styl życia ludzi sędziwych wiąże się z obowiązkiem dbałości o własne zdrowie oraz tzw. kulturą spotkania i dialogu, preferowaną przez papieża Franciszka⁴. Spotkanie (i dialog) jest jedną z podstawowych kategorii filozofii wychowania i pedagogiki dialogu (Tarnowski 1992, 112-122; Nowak 2010, 85-103; Śnieżyński 1998; Walczak 2007). Kategoria „spotkania” w pedagogii osób starszych jest doświadczeniem, które może być przygotowaniem do późniejszych postaw prospołecznych i misji pełnionych w społeczeństwie. W nurcie tym wychowanie jest wymianą doświadczeń. W procesie wymiany pokoleń młodsza generacja otrzymuje od starszej dotychczasowy stan kultury, opartej na związkach społecznych w ramach danego języka, historii, dziedzictwa narodowego (materialnego i duchowego), a także otrzymuje wskazówki do dalszego rozwoju i postępu. Rozwój kultury spotkania dokonuje się w procesie wzajemnego poszanowania i akceptacji, wzajemnej pomocy między pokoleniami.

Wrażliwość na osoby starsze, zwłaszcza w rodzinie, odnajduje właściwe środowisko w akceptacji, dialogu i rozwoju tzw. „kultury spotkania” – a nie „kultury odrzucenia”. Święty Jan Paweł II zauważył, że „tak zwany trzeci lub czwarty wiek jest często lekceważony, a sami ludzie starsi muszą zadawać sobie pytanie, czy ich życie jest jeszcze użyteczne”, podczas gdy „chrześcijańska wspólnota może wiele skorzystać dzięki obecności osób w podeszłym wieku. Starsi umiejący «dodać otuchy przez życzliwą radę, milczącą modlitwę, świadectwo cierpienia znoszonego z wytrwałą ufnością [...] stają się szczególnie cennymi narzędziami tajemnych zamysłów Opatrzności” (Jan Paweł II 1999, 13).

⁴ „A my potrzebujemy kultury spotkania, żeby się poznawać, żeby się pokochać, żeby razem iść [...]. Musimy budować tę kulturę spotkania, bo nie kochamy ani koncepcji, ani idei [...], kocha się osoby” (zob. Franciszek 2015, 18; Fares 2014).

Drugi model, uwzględniający możliwość oddziaływań wychowawczych na płaszczyźnie religijnej, tzw. „pedagogika towarzyszenia”, odwołuje się wprost do wiary chrześcijańskiej, która „opromienia swoim światłem starość” (Jan Paweł II 1999, 16). Rozpatrywana jest w perspektywie tradycji i nauczania św. Ignacego Loyoli (Marek 2017, 217-295). Kultura „bycia blisko osób starszych” oraz gotowość do pełnego miłości i solidarnego „towarzyszenia” w schyłkowym okresie życia czerpie swe inspiracje z charakterystycznych dla pedagogii ignacjańskiej cech, jakimi są: doświadczenie, refleksja, działanie i ocena (Marek 2017, 35-62). Teoretyczne założenia pedagogiczne papież Franciszek – jako duszpasterz – przekłada na praktykę życia w kontekście towarzyszenia osobom starszym w rodzinie.

Pedagogika katolicka zawsze pamiętała o ludziach starszych, organizowała dla nich pomoc nie tylko o charakterze charytatywnym, leczniczym i religijnym, ale również tworząc konkretne ośrodki formacyjne i edukacyjne, bo wsłuchiwała się w wołania psalmisty: „Nie odtrącaj mnie w czasie starości; gdy siły ustaną, nie opuszczaj nas!” (Ps 71,9). „To krzyk człowieka starego, który obawia się zapomnienia i pogardy” – przypomina papież Franciszek (Franciszek 2016, 191). Podobnie jak Bóg nas zachęca, abyśmy byli Jego narzędziami i usłyszeli błagania ubogich, tak ufa, że usłyszemy krzyk osób starszych. Jest to wezwanie dla rodzin i wspólnot, bo „Kościół nie może i nie chce dostosować się do mentalności wyrażającej zniecierpliwienie, a tym bardziej obojętność i pogardę w stosunku do starości. Musimy rozbudzić zbiorowe poczucie wdzięczności, uznania, gościnności, dzięki któremu osoba starsza poczuje się żywą częścią wspólnoty” (Franciszek 2016, 191). Franciszek jako pedagog uformowany na jezuickich zasadach *cura personalis* („troskę o całą osobę”) oraz *magis* („bardziej; więcej”) rzucił wyzwanie „kulturze odrzucenia” również w kontekście ludzi młodych i wezwał ich do nowej wzajemnej wrażliwości – „uścisku młodych i starych” (Franciszek 2015, 42). Papież podkreśla pozytywną i zindywidualizowaną uwagę na potrzeby drugiej osoby. W adhortacji apostołskiej *Christus vivit* zaapelował do młodych, aby znaleźli czas, by posłuchać osób starszych – towarzyszyć im w codzienności życia: „Starsi mają marzenia utkane ze wspomnień, obrazów wielu rzeczy przeżytych, naznaczonych doświadczeniem i latami. Jeśli ludzie młodzi zakorzeniają się w marzeniach starszych, to udaje się im zobaczyć przyszłość, mogą mieć wizje, które otwierają im horyzont i ukazują nowe drogi. Ale jeśli starsi nie marzą, to młodzi nie mogą już wyraźnie widzieć horyzontu [...]. Z tego względu dobrze jest pozwolić, by osoby starsze toczyły długie opowieści, które czasami wydają się mitologiczne, fantazyjne – są to marzenia ludzi starszych – ale bardzo często pełne są bogatych doświadczeń, wymownych symboli, ukrytych przesłań. Te opowiadania wymagają czasu, a także abyśmy bezinteresownie

byli gotowi je cierpliwie wysłuchać i interpretować, ponieważ nie mieszczą się w wiadomościach sieci społecznościowych. Musimy przyjąć, że cała mądrość, której potrzebujemy do życia, nie może być zamknięta w ograniczeniach narzuconych przez obecne środki przekazu” (Franciszek 2019, 193).

Papież jako osoba w podeszłym wieku przywołał jeszcze myśli ze swojej książki *Dzielenie się mądrością czasu* (Franciszek 2018) oraz wyraził kilka życzeń w formie postulatów, np. „Co możemy dać młodym my, starsi? «Możemy przypomnieć dzisiejszym młodym ludziom noszącym w sercu – pomieszane ze sobą – heroiczne ambicje i lęki, że życie bez miłości jest jałowe». Co możemy im powiedzieć? «Możemy powiedzieć przełkniętym młodym ludziom, że są w stanie pokonać swój lęk dotyczący przyszłości». Czego możemy ich nauczyć? «Możemy nauczyć tych młodych ludzi, czasami tak bardzo skoncentrowanych na sobie samych, że więcej jest radości w dawaniu aniżeli w braniu i że miłości nie pokazuje się tylko słowami, ale i czynami»” (Franciszek 2019, 197).

Integralna pedagogika osób starszych jest pedagogiką otwartą na transcendencję, czyli prawdziwe wychowanie „dąży do kształtowania osoby ludzkiej [dorosłej/starszej – JK], mając na uwadze jej cel ostateczny i jednocześnie dobro społeczeństw, których członkiem jest i w których obowiązkach będzie uczestniczył” (Sobór Watykański II 1965, 1). Soborowe określenie edukacji znajduje dopełnienie w obrazowym języku papieża Franciszka z adhortacji o miłości w rodzinie (zob. Franciszek 2016, 187-193. 291). Wychowanie przez rodzinę i wychowanie do życia w rodzinie osób starszych odnajduje tam wszystkie elementy teorii pedagogiki otwartej na transcendencję:

- PODMIOT:** Kościół jako wspólnota oraz rodzina jako podstawowe środowisko (zob. DWCH 3).
- ADRESAT:** najsłabsi („są w samym środku burzy”),
naznaczeni miłością zranioną i zagubioną („stracili kurs”).
- CEL:** „przywrócić nadzieję i zaufanie” – cel wychowawczy (formowanie postaw),
„oświecić” – cel poznawczy (kształtowanie wiedzy i umiejętności).
- METODA:** metoda towarzyszenia:
– „musi” (odpowiedzialnie);
– „baczenie” („z uwagą i wrażliwością”);
– „z troską” (mądrze i sprawiedliwie).
- METAFORA:** latarnia morska – język symboliczno-liturgiczny i performatywny;
pochodnia – język biblijny (Ps 119,105; J 1,9; 8,12; 2 P 1,19; por. Dyrektorium katechetyczne 2020, 205).

Podstawowym zadaniem edukacji „przez rodzinę i do życia w rodzinie” jest tworzenie „atmosfery rodzinnej przepojonej miłością i szacunkiem dla Boga i ludzi” (Sobór Watykański II 1965, 3). Uwypuklona jest tu zasada pomocniczości, ponieważ pierwsza odpowiedzialność spoczywa na rodzinie, a Kościół, jako wspólnota „zdolna do pełnienia funkcji wychowawczych” (Sobór Watykański II 1965, 3), „towarzyszy” rodzinie w tym „obowiązku wychowywania”. Adresatami złożonego procesu wychowania są wszyscy – dzieci, młodzież, dorośli [starsi]. Jednak w nowym kontekście społeczno-religijnym papież zwraca uwagę na dwie grupy: tych najśłabszych, którzy „są w samym środku burzy”, oraz naznaczonych miłością zranioną i zagubioną, którzy „stracili kurs”. Czy do tych kategorii możemy zaliczyć osoby starsze?

Bez wątpienia ta grupa w rodzinie, społeczeństwie oraz wspólnocie kościelnej (parafialnej) domaga się szczególnej troski, miłości i odpowiedzialności, uwagi i wrażliwości oraz mądrego i sprawiedliwego oddziaływania wychowawczego i formacyjnego. W metodologii pedagogiki towarzyszenia istotna jest właściwa relacja treści do metody oraz wybór języka dostosowanego do czasu i osób. Nowe dyrektorium o katechizacji wyodrębnia cztery typy języka odpowiedniego dla edukacji otwartej na transcendencję: język biblijny, symboliczno-liturgiczny, doktrynalny oraz performatywny. „Są to główne języki wiary eklesjalnej, dzięki którym wierni mogą dysponować wspólnym sposobem porozumiewania się” (Dyrektorium katechetyczne 2020, 205). W pedagogii towarzyszenia szczególnie cenny wydaje się język biblijny i performatywny. Język biblijny jest obrazowy i dynamiczny, a język performatywny (od ang. *performance* – ‘wykonywanie’, ‘przedstawianie’, ‘sprawowanie’; [język] ‘wywołujący skutek’, ‘sprawczy’; *performance worship* – ‘sprawowanie kultu’; zob. Czekiera 2004, 607) podkreśla rolę świadectwa świętych i wzorców osobowych (łac. *verba docent, exempla trahunt* – „słowa pouczają, przykłady pociągają”; Tytus Liwiusz). Edukacja senioralna zmierza do kształtowania wiedzy i umiejętności oraz formowania postaw. Papież wyróżnił dwa cele: wychowawczy i poznawczy. Nieprzypadkowo na pierwszym miejscu stawia cel wychowawczy: „przywrócić nadzieję i zaufanie”, posługując się metaforą „latarni morskiej”, która „w samym środku burzy” pozwala osobom naznaczonym miłością zranioną i zagubioną nie „stracić kursu” (Franciszek 2016, 291). Uzupełnia go cel poznawczy – potrzeba zdobycia nieodzownej wiedzy i umiejętności w dziedzinie religijnej, o czym Franciszek mówi, posługując się metaforą pochodni, która jak słowo Boże „jest lampą dla moich kroków i światłem na mojej ścieżce” (Ps 119,105).

3. Duszpasterstwo osób w podeszłym wieku we wspólnocie rodzinnej i parafialnej

Istotnym kierunkiem wychowania senioralnego oraz towarzyszenia osobom starszym w rodzinie jest korygowanie negatywnego wyobrażenia o starości oraz ukazywanie jej jako szansy rozwoju intelektualnego, społeczno-kulturowego i duchowego. W tym celu nieodzowna jest współpraca rodziny oraz pedagogów i duszpasterzy. Wychowanie do starości – zdaniem Jana Dziedzica – ma pomagać seniorom w nabywaniu sprawności, które pozwolą im funkcjonować w wieku nieprodukcyjnym. Zalicza się do nich: rozwijanie zainteresowań, hobby, aktywność społeczną i polityczną, rozwijanie nawyków kulturalnych oraz korzystanie z różnych form edukacji etyczno-moralnej (Dziedzic 2015, 106). W ten zakres pedagogii i duszpasterstwa senioralnego wpisuje się również posługa na rzecz osób cierpiących, samotnych, osłabionych wiekiem, przygotowujących się do „przejścia do domu Ojca” poprzez sakrament chorych i wiatyk (*Katechizm Kościoła katolickiego* 1994, 1499-1532; zob. Rahner 1965; Świerzawski 1984; Virt 1998; Grün 2009; Koźlak 2018; Morciniec 2015, 49-69). Obszary duszpasterstwa osób w podeszłym wieku chętnie poszerzają ostatni papieże, którzy często dzielą się osobistymi doświadczeniami przeżywania tego okresu. W przemówieniach, homiliach i listach wskazują na zadania duszpasterskie wobec seniorów, np. św. Jan Paweł II, obok listu do ludzi w podeszłym wieku, skierował też list do uczestników II Światowego Zgromadzenia poświęconego problemom starzenia się, w którym zwrócił uwagę na potrzebę tworzenia programów wychowawczych i formacyjnych (Jan Paweł II 2002, 9). Papież nie tylko czytelnie zasygnalizował konieczność wychowania do starości, ale również wytyczył jego główne kierunki pedagogiczne i duszpasterskie. Wychowanie takie powinno przede wszystkim: uczyć umiejętności przystosowania się do coraz szybszych zmian w stylu życia i pracy; ukazywać wartości, dzięki którym człowiek ceni swoje życie na wszystkich jego etapach; uczyć akceptacji zarówno możliwości, jak i ograniczeń, które niesie ze sobą życie.

Z kolei Benedykt XVI w przemówieniu do uczestników XVIII Zgromadzenia Plenarnego Papieskiej Rady ds. Rodziny apelował: „niech dziadkowie znów będą aktywnie obecni w rodzinach, w Kościele i w społeczeństwie. Gdy chodzi o rodziny, niech dziadkowie nadal pełnią w nich rolę świadków jedności, wartości opartych na wierności jedynej miłości, która rodzi wiarę i radość życia” (Benedykt XVI 2008, 29). Papież zwrócił uwagę na obecność ludzi starszych w różnych środowiskach. Obecność ta ma stawać się świadectwem dla innych osób. Wychowanie senioralne sprzyja budowaniu właściwego systemu wartości, którym człowiek jest wierny przez całe życie, potrafi ich strzec i o nich świadczyć; budzi świadomość, że podeszły wiek nie jest czasem bier-

ności i smutnego oczekiwania na śmierć, ale wyzwaniem, które otwiera nowe możliwości aktywnego zaangażowania w sprawy rodzinne, społeczne i ekologiczne.

Wreszcie Franciszek często zachęca młodych do korzystania z doświadczeń osób starszych, buduje zaufanie do nich, proponuje też konkretne rozwiązania pedagogiczne i formacyjne. Papież zachęca młodych do podtrzymywania więzi międzypokoleniowej, do troski o korzenie (Franciszek 2019, 179-186), utrzymywania relacji z osobami starszymi (Franciszek 2019, 187-197), do słuchania dziadków i rozmowy z nimi. Podczas spotkania z wolontariuszami Światowych Dni Młodzieży w Krakowie (2016), wspominając swoją babcię Rosę, zaapelował: „Jeśli chcecie być nadzieją przyszłości, musicie otrzymać pochodnię od babci i dziadka. Czy obiecujecie mi, że przygotowując Panamę będziecie więcej rozmawiać z dziadkami? [Tak!] A jeśli zaś dziadkowie poszli do nieba, będziecie rozmawiać ze starszymi? [Tak!] i ich będziecie pytać? Będziecie ich pytać? [Tak!] Pytajcie ich. Są mądrością narodu” (*Rozmawiajcie z dziadkami* 2023).

Na podstawie nauczania Franciszka można sformułować rady dotyczące osób starszych:

- 1) Wchodzę w wiek podeszły i się temu nie opieram. Przygotowuję się do tego, a nie chcę być winem kwaśnym, tylko dojrziałym. Zgorzknienie starca jest czymś najgorszym, to droga, z której nie ma powrotu.
- 2) Żyjemy w czasach, w których ludzie starsi się nie liczą. Brzydko tak powiedzieć, ale oni są odrzucani, bo przeszkadzają.
- 3) Starsi ludzie to ci, którzy niosą nam historię, którzy niosą nam nauczanie i wiarę, zostawiają nam spuściznę. Oni jak stare wino mają wewnętrzną siłę, by przekazać nam szlachetne dziedzictwo.
- 4) Naród, który nie opiekuje się dziadkami i nie szanuje ich, nie ma przyszłości, bo nie ma pamięci, stracił ją.
- 5) Kościół nie może i nie chce podporządkować się mentalności niecierpliwości, a tym mniej obojętności i pogardy wobec starości. Musimy rozbudzić zbiorowe poczucie wdzięczności, uznania, gościnności, które sprawiają, że człowiek starszy czuje się żywą częścią swej wspólnoty.
- 6) Osoby starsze najbardziej dotkliwie cierpią nie z powodu osłabienia organizmu i wynikającej stąd niepełnosprawności, ale opuszczenia, wykluczenia, braku miłości.
- 7) W związku z tym, brak zdrowia i niepełnosprawność nie są dobrym powodem, aby wykluczyć lub, co gorsza, usunąć osobę...
- 8) Za każdym razem, gdy staramy się odczytywać znaki czasu w aktualnej rzeczywistości, wypada słuchać młodych i starszych. Jedni i dru-

dzy są nadzieją narodów. Starsi wnoszą pamięć i mądrość doświadczenia, która zachęca, by głupio nie powtarzać tych samych błędów z przeszłości.

- 9) Starość jest czasem łaski, kiedy Pan Bóg wzywa nas ponownie, abyśmy zachowali wiarę i przekazywali ją, byśmy się modlili, zwłaszcza modlitwą wstawienniczą. Starcy mają wielki dar rozumienia najtrudniejszych sytuacji, a kiedy się modlą ich modlitwa ma wielką siłę, jest przemożna.
- 10) Domy starców powinny być płucami ludzkości w każdym kraju, dzielnicy, parafii. Powinny być sanktuariami człowieczeństwa, w których ludzi starych i słabych otacza się opieką” (*10 myśli Papieża o starszych osobach* 2023).

Ojciec święty, odwołując się do wskazań pierwszego papieża, zachęca: „Bądźcie poddani starszym” (1 P 5,5). Jego duchowa pedagogia osób starszych zaleca budowanie żywych relacji (więzi) osobowych, by pomagać „ludziom młodym w odkrywaniu żywego bogactwa przeszłości, upamiętniając je i posługując się nim dla swoich wyborów i możliwości” (Franciszek 2019, 187). Podtrzymywanie zdrowych relacji międzypokoleniowych służy duchowemu rozwojowi całej wspólnoty ludzkiej – scalaniu nowej społeczności: „Gdyby młody wiedział, a stary mógł, nie byłoby nic takiego, czego nie dałoby się zrobić” – przypomina Franciszek (Franciszek 2019, 191).

Przekraczanie siebie w kierunku drugiego człowieka koresponduje z odniesieniem doświadczeń starości do wartości uniwersalnych i absolutnych. Jest to praca nad sobą w perspektywie „ku transcendencji”, by przygotować jak najwięcej osób zaangażowanych w „posługę miłości” (por. *Aparecida* 2014, 447-450). Ważnym jej wymiarem jest dokonywanie bilansu życia, oceny dotychczasowych doświadczeń również w aspekcie etyczno-moralnym. Jej rezultat przyczyniać się może do akceptacji i poczucia zadowolenia z całości kształtu życia bądź – wręcz przeciwnie – stać się źródłem żalu, poczucia niespełnienia i rozgoryczenia. Możliwe jest również odkrycie sensu doświadczeń negatywnych w łączności z wartościami *stricte* duchowymi (Ślipko 1999, 15-28). Cierpienie, lęk, samotność towarzyszące starości mogą zostać odniesione do wartości miłości i miłosierdzia, zbawienia i perspektywy zmartwychwstania, a także do postawy ponoszenia ofiary dla drugiego człowieka.

Zaangażowanie osób starszych w życie rodzinne i wspólnotę parafialną oraz ich posługa ewangelizacyjna nie zwalnia Kościoła z obowiązku zaoferowania im różnych zajęć formacyjnych. Mogą to być np. rozmaite formy rekolekcji, warsztatów, dni skupienia oraz pielgrzymki wdrażające je w liturgiczną posługę słowa Bożego (Kochel i Sepioło 2022, 166-168). Inną propozycją formacyjną dla osób starszych w rodzinie może być ich zaangażowanie

zowanie w edukację religijną wnuków. Dziadkowie, podobnie jak inne „instytucje wychowawcze”, powinni pełnić funkcje pomocnicze w stosunku do rodziców. Pomoc dziadków w wychowaniu bywa często nieoceniona. Mając niejednokrotnie więcej czasu od rodziców, dziadkowie mogą np. opowiadać o dawnych czasach, dzielić się pozytywnymi doświadczeniami, uczyć dzieci patriotyzmu, umiłowania przyrody, wzbudzać ciekawe i pożyteczne zainteresowania oraz wdrażać w lekturę Pisma Świętego (zob. Kochel i Sepioło 2022). Mogą wspólnie uczyć mnóstwa dobrych i pożytecznych rzeczy. Tacy dziadkowie są prawdziwym skarbem. Bardzo cenne jest również angażowanie się w wychowanie religijne w rodzinie. Osoby starsze mogą modlić się w intencji swych dzieci i wnuków i udzielać bezcennego wręcz wsparcia w wychowaniu w wierze, lecz pomysł zastąpienia lub wyręczenia rodziców jest chybiony i praktycznie zawsze przynosi złe owoce. Dziadkowie, widząc mniejsze zaangażowanie religijne rodziców „swych” wnuków, powinni mądrze ich wspierać, lecz nigdy nie wyręczać. Nieodzowne jest ich świadectwo niedzielnego uczestnictwa w Eucharystii i korzystanie z sakramentów świętych. Paweł VI słusznie przekonywał o sile głoszenia (ewangelizacji) przez świadectwo, które jest „wieszczaniem Dobrej Nowiny, milczącym, ale bardzo mocnym i skutecznym” (Paweł VI 1976, 21).

Pozostałe propozycje formacyjne dla osób starszych dotyczą formacji zarówno podstawowej, jak i stałej, na wzór innych osób we wspólnocie lokalnej. Każda tego typu formacja osiąga swój szczyt, gdy zdobywa się odpowiedzialność i zdolność do przekazywania, towarzyszenia i życia według Ewangelii.

Podsumowanie

Integralna edukacja senioralna jest coraz lepiej opracowaną dziedziną refleksji pedagogicznej. Środowisko rodzinne to naturalne miejsce rozwoju tego typu edukacji i formacji osób starszych. Wspomnieć jednak trzeba o konieczności zróżnicowania działań pedagogicznych w zależności od sfer funkcjonowania człowieka starszego „przez rodzinę i do życia w rodzinie”. Inną specyfikę będą miały aktywności ukierunkowane na rozwój intelektualny, społeczno-kulturowy, a jeszcze inną na rozwój duchowy i osobowościowy osób starszych, np. kształtowanie umiejętności świadomego i odpowiedzialnego kierowania własnym rozwojem, techniki reminiscencyjne i wartościowanie wydarzeń z przeszłości, pozytywne przeżywanie samotności jako sposób budowania własnej tożsamości i odkrywania wartości sensu życia i wiary w życie wieczne, szczególnie ważne w wieku sędziwym, a inną działania ukierunkowane na interakcję z otoczeniem, np. podejmowanie zróżnicowanych form aktywności społecznej, kulturalnej czy edukacyjnej. Kluczem jest adekwatny do możliwości

i preferencji osób starszych dobór form, metod i technik. Wartość wybranej koncepcji pedagogiki otwartej na transcendencję polega na pozytywnym, ale i realistycznym podejściu do zaangażowania seniorów. W końcu wszelkie teoretyczne podstawy pedagogii osób starszych i rozwiązania proponowane na gruncie ogólnej refleksji gerontologicznej mogą zostać zweryfikowane dopiero w bezpośrednim kontakcie z nimi w rodzinie.

BIBLIOGRAFIA

- Benedykt XVI. 2008. Dziadkowie są cennym skarbem każdej rodziny. Przemówienie do uczestników XVIII Zgromadzenia Plenarnego Papieskiej Rady ds. Rodziny (5 IV 2008). *L'Osservatore Romano* 5, 29.
- Brudek, Paweł. 2016. Larsa Tornstama teoria gerotranscendencji jako teorii pozytywnego starzenia się. *Psychologia Rozwojowa*, 21(4), 9-25.
- Czekierda, Krzysztof. 2004. *Słownik terminów i zwrotów religijnych – angielsko-polskich*. Kraków: Wyd. M.
- Deklaracja o wychowaniu chrześcijańskim. 2002. W: *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekryty, deklaracje*. Poznań: Pallottinum.
- Dybowska, Ewa. 2014. Towarzyszenie wychowawcze według pedagogiki ignacjańskiej *Teologia i Moralność*, 16, 81-93.
- Dziedzic, Jan. 2015. Kościół wobec starości. Perspektywa pastoralnoteologiczna. *Polonia Sacra*, 19(1), 95-113.
- Fares, Diego. 2014. *Papież Franciszek o kulturze spotkania*. Kraków: Wyd. Bratni Zew.
- Franciszek. 2015a. *Ludzie starsi to my. Katecheza środowowa, Rzym – 4 marzec 2015*. Dostęp: 09.02.2023. https://www.vatican.va/content/francesco/pl/audiences/2015/documents/papa-francesco_20150304_udienza-generale.html.
- Franciszek. 2015b. Ziemia, dom i praca dla wszystkich. Spotkanie w Sana Cruz de la Sera z przedstawicielami ruchów ludowych (9 VII 2015). *L'Osservatore Romano*, 9, 18.
- Franciszek. 2016. *Posynodalna adhortacja apostołska „Amoris laetitia”*.
- Franciszek. 2018. *Dzielenie się mądrością czasu*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Franciszek. 2019. *Posynodalna adhortacja apostołska „Christus Vivit”*.
- Franciszek. 2020. *Encyklika „Fratelli tutti”*.
- Giuntoli, Federico. 2014. *La storia di Giacobbe*. Cinisello Balsamo: San Paolo.
- Guyette, Fred. 2018. Successful aging: Social theory, scripture, church teaching. *Journal of Religion & Aging*, 30, 199-211.
- Grün, Anselm. 2009. *Leben ist jetzt. Die Kunst des Älterwerdens*. Freiburg im Breisgau: Herder.
- Harris, J. Gordon. 2008. *Biblical Perspectives on Aging. God and the Elderly*. New York: Harworth Press.
- Jan Paweł II. 1999. *List do moich braci i siostr – ludzi w podeszłym wieku*, Poznań: Wyd. W Drodze.
- Jan Paweł II. 2002. Ludzie starsi w życiu społeczeństwa. List papieski do uczestników II Światowego Zgromadzenia poświęconego problemom starzenia się ludności (3 IV 2002). *L'Osservatore Romano* 6: 9.
- Kalckreuth, von Elfraud. 2005. *Jak być aniołem, czyli o sztuce towarzyszenia innym ludziom*, tłum. Jarosław Dudek. Kraków: Wyd. WAM.
- Katechizm Kościoła katolickiego*. 1994. Poznań: Pallottinum.
- Kochel, Jan. 2020. *Wprowadzenie do edukacji osób starszych. W kręgu pedagogiki katolickiej*. Opole: Redakcja Wydawnictw WT UO.

- Kochel, Jan i Artur, Sepiolo. 2022. *Drogi wychowania. Elementarz pedagogii biblijnej*. Kielce: Jedność.
- Kościół wobec życia społeczno-gospodarczego. 2001. W: *II Polski Synod Plenarny*. Poznań: Pallottinum.
- Kozłak, Piotr. 2018. *Jak przeżywać chorobę, cierpienie, samotność, umieranie*. Kraków: Wyd. „Homo Dei”.
- Lemański, Janusz. 2013. Jakub na drodze do wiary (Rdz 25,19-35,29). *Scriptura Lumen*, 5, 93-101.
- Marek, Zbigniew. 2017. *Pedagogika towarzyszenia. Perspektywa tradycji ignacjańskiej*. Kraków: Wyd. WAM.
- Martini, M. Carlo. 1998. *Dawid – grzesznik i człowiek wiary*, tłum. Jerzy Oleksy. Kraków: Wyd. WAM.
- Martini, M. Carlo. 2019. *Giacobbe. Il sogno di un uomo*. Roma: San Paolo Edizione.
- Martini, M. Carlo. 2000. *Dwaj pielgrzymi na ścieżkach sprawiedliwości. Józef Egipski, Ignacy i... my*, tłum. Wojciech Ziółtek. Kraków: Wyd. WAM.
- Morciniak, Piotr. 2015. Starzec się z godnością: od doświadczenia straty do owocowania. *Polonia Sacra*, 38(1), 49-69.
- Nowak, Marian. 2010. Dialog w wychowaniu. *Pedagogia Christiana*, 25(1), 85-103.
- Ostański, Piotr. 2007. *Historiozbawcza wizja starości w Piśmie Święty. Studium egegetyczno-teologiczne*. Poznań: Wyd. UAM.
- Ostański, Piotr. 2013. Starość. Aspekt biblijny. W: *Encyklopedia katolicka*, t. 18. Lublin: TN KUL, kol. 854-956.
- Paweł VI. 1976. *Adhortacja apostołska „Evangelii nuntinadi”*.
- Papieska Komisja Biblijna. 2020. *Czym jest człowiek? Zarys antropologii biblijnej*. Lublin: Dzieło Biblijne im. Jana Pawła II.
- Papieska Rada ds. Krzewienia Nowej Ewangelizacji. 2020. *Dyrektorium o katechizacji*. Kielce: Wyd. Jedność.
- Ponیزی, Bogdan. 2012. *Księga Mądrości (NKB ST XX)*. Częstochowa: Edycja św. Pawła.
- Popowski, Remigiusz. 1995. *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*. Warszawa: Wyd. Vocatio.
- Rahner, Karl. 1965. *Bergend und heilend. Über das Sakrament der Kranken*. München: Ars sacra.
- Romaniuk, Kazimierz. 1993. *Lata podeszłe i starość według Biblii*. Warszawa: Wyd. Sióstr Loretanek.
- Rozmawiajcie z dziadkami*. Dostęp: 03.04.2023. <https://pl.aleteia.org/2017/01/21/rozmawiajcie-z-waszymi-dziadkami-6-mysli-franciszka-o-osobach-starszych>.
- Stauden, Stanisława. 2011. *Psychologia starzenia się i starości*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Strong, James. 2015. *Grecko-polski słownik Stronga*. Warszawa: Wyd. Vocatio.
- Ślipko, Tadeusz. 1999. Sens życia – sens starości w chrześcijaństwie. *Ethos*, 47, 15-28.
- Śnieżyński, Marian. 1998. *Zarys dydaktyki dialogu*. Kraków: Wyd. Naukowe PAT.
- Świerżawski, Waclaw. 1984. *Tobie mówię, wstań i chodź. Sakrament namaszczenia chorych*. Wrocław: Wydawnictwo WDKM.
- Tarnowski, Janusz. 1992. Pedagogika dialogu. W: *Edukacja alternatywna. Dylematy teorii i praktyki*, red. Bogusław Śliwerski, 112-122. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Timoszyk-Tomczak, Celina. 2017. Teoria gerotranscendencji – jej potencjał i ograniczenia. *Gerontologia Polska*, 25, 191-196.
- Tornstam, Lars. 2005. *Gerotranscendence: A Developmental Theory of Positive Aging*. New York: Springer Publishing.
- Tronina, Antoni. 2011. Biblia o ludziach starszych, *Vox Patrum*, 31, 231-239.
- Tronina, Antoni. 1997. Od śmierci do życia. Konstrukcja literacka Księgi Tobiasza. W: *U źródeł mądrości*, red. Stanisław Haręzga, 319-334. Przemysł: Wydawnictwo Diecezjalne.
- Tronina, Antoni i Piotr Walewski. 2009. *Biblijne nazwy osobowe i topograficzne. Słownik etymologiczny*. Częstochowa: Edycja św. Pawła.

- Virt, Günter. 1998. *Leben bis zum Ende. Zur Ethik des Sterbens und des Todes*. Innsbruck–Wien: Tyrolia–Verl.
- Walczak, Paweł. 2007. *Wychowanie jako spotkanie. Józefa Tischnera filozofia człowieka jako źródło inspiracji pedagogicznych*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Witaszek Gabriel. 1995. *Biblia w rodzinie*. Lublin: RW KUL.
- Wojciechowski, Michał. 2005. *Księga Tobiasza, czyli Tobita. Opowieść o miłości rodzinnej* (NKB ST XII). Częstochowa: Edycja św. Pawła.
- V Oólna Konferencja Episkopatów Ameryki Łacińskiej i Karaibów, Aparecida. 2014. *Dokument końcowy. Jesteśmy uczniami i misjonarzami Chrystusa, aby nasze narody miały w Nim życie* (Seria Nowej Ewangelizacji), tłum. Krzysztof Zabawa i Krzysztof Łukaszczyk. Gubin: Wyd. Przystanek Jezus.
- 10 myśli Papieża o starszych osobach*. Dostęp: 03.04.2023. <https://www.deon.pl/161/art,2194,10-mysli-papieza-franciszka-o-starszych-osobach.html>.

JAN KOCHÉL – teolog i pedagog, profesor nauk teologicznych, kierownik katedry Teologii Pastoralnej, Katechetyki, Pedagogiki i Psychologii WT Uniwersytetu Opolskiego, rzeczoznawca ds. podręczników przy Komisji Wychowania Katolickiego KEP, członek Equipe Européenne de Catéchèse (EEC), European Forum for Religious Education in Schools (EuFRES), Stowarzyszenia Katechetyków Polskich i Polskiego Stowarzyszenia Familiologicznego; redaktor naczelny strony Szkoły Słowa Bożego (www.ssb24.pl). Wybrane publikacje: *Pedagogia biblijna w katechezie* (2012), *Wprowadzenie do antropologii pedagogicznej* (2018); *Wprowadzenie do edukacji osób starszych* (2020), *Tak dla wychowania seksualnego* (2021), *Leksykon katechetyczny* (2022), *Drogi wychowania. Elementarz pedagogii biblijnej* (2022).